

ZİYA GÖKALP'İN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE DİN, EĞİTİM VE KÜLTÜR

M. Cem ŞAHİN (*)

Özet

Bu makalede; erken Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin önde gelen temsilcilerinden Ziya Gökalp'in; din, eğitim ve kültür hakkındaki sosyolojik görüşleri üzerinde durulmaktadır. Otantik kültür, organik cemaat (topluluk) ve kültürel birlik gibi tarihsel ve etno-sosyal özellikler atfedilerek inşa edilmiş bir etno-kültürel kimliğe işaret eden Türk milli kimliği ve ulus anlayışının tesis edilmesinde, önce İttihat ve Terakki Cemiyeti ve daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olarak; Türk siyasal erkinin; devlet, hukuk, din, eğitim ve kültür işlerinde takip ettiği yenileşme programlarının bilimsel, felsefi, sosyal ve tarihi temellerinin oluşturulmasında büyük emek sahibi bir düşünür ve siyasetçimiz olan Gökalp'in sosyolojik tezleriyle; yeni kurulan Cumhuriyet'in ve dolayısıyla Atatürk reformlarının (laiklik gibi) en karakteristik unsurları arasındaki benzerlikler ve ayrımlar ele alınmaktadır. Makalede; sosyo-politik, kültürel ve ekonomik alandaki yansımalarını günümüzde de halen tüm canlılığıyla tecrübe ettiğimiz ve üzerinde en hararetli politik, ideolojik ve entelektüel tartışmaların yürütüldüğü bir konu olan "din" meselesinin erken cumhuriyet dönemine ilişkin gündemi hakkında, anayasadan aileye, eğitimden ekonomiye kadar kültür hayatımızdaki pek çok izdüşümlerine dair -Gökalp merkezli- bazı çıkarımlarda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Din, Eğitim, Kültür

Religion, Education and Culture in Ziya Gökalp's Thought System

Abstract

In this article, sociological thought of Ziya Gökalp -who was the master of the Turkish nationalist thought in the early ages of the Republic of Turkey- on the issues related with religion, education and culture, is discussed. Gökalp is famous for his philosophical, historical, sociological and scientific contributes to the constitution of Turkish national identity idea that is based on the notions of authentic culture, cultural unity and organic community totally related with ethno-cultural identity. This study also argued the similarities and the differences between Gökalp's sociological thesis about Turkish society and the most characteristic items of Atatürk's reforms like laicism. In the early ages of The Republic of Turkey, the condition of religion as the most polemical area which is generally the origin of the ideological, political and intellectual disputes in the World and Turkey also discussed in terms of Gökalp's doctrine.

Key Words: Ziya Gökalp, Religion, Education, Culture

*) Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü (e-posta: m.cem.sahin@ankara.edu.tr)

Giriş

Ziya Gökalp, farklı etnik oluşumları içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan, bir ulus devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, ülkenin içinden geçtiği sancılı, bunalımlı değişim dönemlerine tanıklık etmiş, 20. Yüzyıl Türkiye'sinin sosyal bilimler alanında yetiştirdiği öncü düşünürlerden birisidir. Bilim adamı kimliğinin yanı sıra Gökalp, aynı zamanda, sosyal bilimler metodolojisi ışığında oluşturduğu toplumsal sorunların çözümüne ilişkin tezler ile ülke siyasetine yön vermiş, aktif bir siyaset adamıdır. Siyasi ve ekonomik buhran, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik arayışların tecrübe edildiği bir dönemde, Türkiye'nin milli kimliğini ve iradesini oluşturmaya yönelik sosyolojik çalışmalarıyla, Türk, İslam ve Batılı değerler ve kavramların sentezini yaratmayı denemiştir (Parla, 1999:17).

Gökalp, geçiş döneminde hızla değişen Türkiye'nin toplumsal yapısını analiz ederken, yeni bir sosyal ahlak felsefesinin temelini atmanın gerekliliğine inanmış ve milli hayat, vazife, dil, tarih, yaşam şekli vb. gibi *kıymet hükümlerini* yeniden tarif etmiştir. Sosyo-kültürel ve ekonomik değişmelerin, Türk toplumunun sosyal realitesine uygun bir biçimde değerlendirilmesi, ortaya koyduğu teorik modelin elverişli politik ve toplumsal koşullarda uygulama alanına sokulabilecek hale getirilmesi, hiç kuşkusuz Gökalp'in en büyük başarısıdır. Bu nedenle Gökalp sosyolojisinin değişme anlayışı, Türk kültür inkılabının günümüze yansıyan genel karakteristiğini oluşturmuştur. Gökalp; siyasal ve toplumsal değişmelerin seyrine göre oluşan yeni sosyolojik koşullar doğrultusunda düşünce sistemine yön vermiştir. Bu fikri yönelmesi bazı araştırmacılar tarafından bir *çelişki* olarak kabul edilmiştir. Gökalp; toplumun ihtiyaçlarını inceleyen ve değişen şartlarda yeni çareler arayan bir sosyologdur (Erişirgil, 1984:5). Gökalp'in reformist önerileri özellikle hukuk, eğitim ve din alanı ile ilgili konularda yoğunlaşmaktadır. Gökalp'in hukuk, eğitim, din, vs. ile ilgili konularda milli hâkimiyet ve çağdaşlık anlayışı temelinde geliştirdiği sosyolojik tezler, Türkiye'de uygulanan politikaları ve yürütülen akademik çalışmaları derinden etkilemiştir. Gökalp sosyolojisinin temelini teşkil eden sosyo-kültürel değişme anlayışı, eğitim, hukuk, din, siyaset ve ekonomi kurumlarının sosyal yapı ile olan karşılıklı etkileşim sürecine işaret eden dinamik bir özellik taşımaktadır (Celkan, 1990:144).

Gökalp, sadece İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerine değil, aynı zamanda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yönetim kadrolarınca oluşturulan dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik alandaki yenileşme projelerine de öncülük etmiştir. Nitekim Gökalp bu maksatla Ankara'ya davet edilmiş ve kendisinden yeni devletin yapısı hakkında teorik ve pratik tezler ortaya konması istenmiştir. Bunun üzerine Gökalp, siyasi tarihe *dokuz umde* olarak geçecek olan bir çalışma hazırlamış ve meclise sunmuştur. Bu çalışma, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Reiscumhuru Mustafa Kemal Atatürk tarafından kamuoyuna açıklanmıştır. Ziya Gökalp ayrıca, *Teşkilat-ı Esasi'de* (1921 Anayasası) değişiklik yapmak için oluşturulan komisyonda da görev almıştır. Nitekim bu anayasadaki *laiklik* maddesi Gökalp'in çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, saltanat, hilafet, batılılaşma, halkçılık, demokrasi, siyasi ve ekonomik bağımsızlık gibi konularda ortaya attığı ilerici fikirleri ile Cumhuriyet rejiminin öncü kadrolarının tarihi kararlar almasında son derece etkili olmuştur (Keskin, 2003:115).

Bu makalede Türk düşünce tarihine damgasını vurmuş meşhur mütefekkirlerimizden, Türk siyasal yaşamının önde gelen aktörlerinden ve Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi üzerine yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş sürecine tekabül eden bir dönemde Türk toplumunun gidişatına yön veren politik ve yasal düzenlemelerin fikir mimarı bir sosyolog, şair, yazar, gazeteci, öğretmen ve bilim adamı olan Ziya Gökalp'in, Türkiye'deki dini hayatın ve eğitimin durumu hakkındaki görüş ve teklifleri değerlendirilmiştir.

1. Ziya Gökalp'in Eğitim Anlayışı

Sosyoloji biliminin Türkiye'ye girişinde, bu bilimin Türk eğitim sisteminin farklı kademelerinde ders olarak öğretim programlarına dahil edilmesinde ve Türk sosyolojisinin özgün bir bilimsel geleneğe kavuşturulmasında öncülük etmiş bir sosyolog olarak Ziya Gökalp; hem çağdaşlarının hem de kendisinden önceki düşünürlerin, eğitim meselelerini psikoloji biliminin rehberliğinde ele aldıklarını ancak kendisinin olgulara sosyolojik açıdan yaklaştığını ve bu yaklaşımın eğitim-toplum-kültür ilişkilerini anlama ve açıklama konusunda kendisini daha avantajlı bir konuma taşıdığını, ifade etmektedir.

Gökalp'in, Türkiye'deki eğitim-toplum-kültür ilişkileri konusundaki görüşlerine vakıf olabilmek için başta “*Muallim*”, olmak üzere çeşitli fikir mecmualarında, yayınlanan “Tuba Ağacı Nazariyesi”, “Terbiyenin Gayesi”, “Maşeri Vicdan”, “Eğitimin Millî ve Gayri Millî Oluşu”, “Eğitimde Ceza ve Mükâfat” başlıklı makalelerinde *Satı Bey* ile yapmış olduğu bilimsel mülahalalara bakmak gerekmektedir.

Ziya Gökalp'e (1981:82) göre eğitim sözcüğünün Türkçede iki tür kullanımı mevcuttur. Birinci kullanımda eğitim, geniş anlamıyla, bir toplumdaki öğretim faaliyetlerini de içine alan bir etkinliktir; ikinci kullanımda ise eğitim, dar anlamıyla, bir toplumda öğretim faaliyetlerinin dışında kalan kültürel aktarım sürecini ifade etmektedir. Gökalp, kendisinin eğitimi ikinci anlamıyla kullandığını, böylelikle bir toplumdaki *kıymet hükümleri* ile *gerçeklik hükümlerinin* yeni nesle kazandırılması işlerine ayrı ayrı isimler verilmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Burada Gökalp'in, kültür ve medeniyet kavramları arasında yapmış olduğu ayırımı¹ onun eğitim anlayışına da yansıdığı görülmektedir. Bu yaklaşıma göre Gökalp, (1981:29) eğitim ve öğretimi şöyle tanımlamaktadır: “Bir kavmin vic-

1) Gökalp'in kültür tanımlamasına bakıldığında, kavramı daha çok bir kimlik sorunu etrafında şekillendirmeye ve özellikle onu medeniyet kavramından ayırtmaya çalıştığı dikkati çekmektedir. Kültürü bir kimlik konusu olarak kullanması, toplumsal koşulların gerektirdiği pratiklik bağlamında anlaşılabilir bir durumdur. Başka bir deyişle Türk millî kimliğinin inşasında Gökalp açısından kritik olan kavram, 'kültür' olarak belirginleşmektedir. Gökalp'e göre, değişim sürecinde öncelik ve ağırlık verilmesi gereken kültürdür, çünkü kültür medeniyetin aksine 'millî olma' imkânını içermektedir. Millî kültürün unsurları ise halkın yaşadığı kültür içinde aranmalıdır. Bu amaçla Gökalp, öncelikle halk edebiyatı, dil, folklorik değerler üzerinde durmak suretiyle 'millî dil' ve 'millî edebiyat'ın yaratılması için çabalamıştır. Bu çabaların özünde ümmet kimliğinden millî kimliğe geçişin temellendirilmesi bulunmaktaydı. Gökalp bu nedenle çok uluslu ümmet kimliğinin temeli olarak gördüğü 'medeniyet' kavramını millî olarak nitelendirdiği 'kültür' veya 'hars'dan ayrı tutmuştur. Kültürün iki anlamını işleyen Gökalp, bunlardan *harsın* (millî kültürün) *demokratik, tehzibin* ise (işlenmiş kültür) *aristokratik* nitelikli olduğunu savunmuştur. 'Tezhîb'de çeşitli milletlerin kültürel etkileşimine açık olma söz konusu iken, 'hars'da, milletin kültürüne değer vermek esastır. *Tezhîb*, insanları hümanist, hoşgörülü ve iyiliksever kılp eklektisizme yönlendirirken; *hars*, milliyetçiliğe yönlendirmektedir (Türkdoğan, 1998: 242–243; Çelik, 2006:47).

danında yaşayan *kıymet hükümlerinin* mecmuuna (toplamına), o kavmin *hars* (kültür)'ü denir. *Terbiye* (eğitim), bu harsı, o kavmin fertlerinde ruhi melekeler haline getirmektir. Bir kavmin zihninde yaşayan *şe'niyet hükümleri* (gerçeklik hükümleri)'nin mecmuuna o kavmin fenniyatı (teknoloji) denilir. *Talim* (öğretim), bu bilgileri o kavmin fertlerinde ruhi itiyatlar (alışkanlıklar) haline getirmektir”

Gökalp *terbiye* kavramını *Durkheim*'ın kullandığı *kollektif şuur* kavramından hareketle elde ettiği *harsın* fertlere kazandırılması şeklinde izah etmektedir. O, gerçekte birbirleriyle ahenkli müesseselerden oluşan bir harsa, yani kültüre sahip toplulukları *millet* olarak tanımlayıp ancak milli terbiye ile yeni bir Türk toplumu yaratılabileceğini savunmaktadır. Gökalp'i bu minvalde düşünmeye, kendisinin eşya ve olaylar hakkındaki yargıları iki kısmıta ele alan yaklaşımı sevk etmiştir (Kafadar, 1997:222-223). Gökalp'e göre iki çeşit yargı ve bunlara paralel olarak da maarifin birbirini tamamlayan iki boyutu vardır:

a) Kıymet hükümleri: Kıymet hükümlerinde hakim olan *ferdi şuur* değil, *sosyal vicdandır*. Bunun içindir ki kıymet hükümleri her toplumda farklıdır. Bir toplumun iyi, güzel, kutsal tanıdığı şeyleri, diğer bir toplum fena, çirkin, uğursuz görebilir. Kıymet hükümleri her toplumda başka türlü olduğu için milli bir niteliğe sahip olduğu gibi, onların toplamı olan harsta millidir. O halde harsın çocukların ruhuna aşılmasından ibaret olan eğitimin de mili olması gerekir.

b) Şe'niyet (gerçeklik) hükümleri: Gerçeklik hükümlerinde hakim olan *ferdi şuur* veya *soyut akıldır*. Bundan dolayıdır ki gerçeklik hükümleri her toplumda aynıdır. O halde gerçeklik hükümleri ve onların toplamı olan teknolojinin milliyetle ilgisi yoktur. Dolayısıyla Gökalp'e göre fen ve tekniğe ait bilgilerin çocuklara kazandırılması demek olan öğretimin milli olmasına gerek yoktur. İlkokullar ile meslek okulları talimi, liseler ise terbiyevi özellik taşımaktadır, liselerde yalnızca Türk harsının eğitimi yapılmalıdır.

İnsan dünyaya geldiğinde sosyal olmayan (la-içtimai, asosyal) bir varlıktır. Fakat toplum öyle bir yapıya sahiptir ki, başlangıçta sosyal olmayan bu varlıkları, dünyaya geldiği andan itibaren kendi sosyal çevresine benzetmeye çalışır. İnsanların toplumsal normlara uyum sağlaması, yani sosyalleşmesi, toplumun devamı için gereklidir. Bir toplumun fertlerine dilini, ahlakını, estetik zevkini, ilmi mantığını, teknik bilgilerini aşılımadıkça yaşamasına imkân yoktur. İşte toplumun fertleri üzerinde uyguladığı bu sosyalleştirme işine *eğitim* (terbiye) adı verilir (Gökalp, 1981:99). Ziya Gökalp'e göre eğitim; kültürel değerlerin fertlere benimsetilerek onlara toplum şuurunun kazandırılması sürecini ifade etmektedir. Yoksa eğitim ferdiyetçi görüşün taraftarlarının ileri sürdüğü gibi sadece ferdi yeteneklerin geliştirilmesinden ibaret değildir. Fert bu gelişim yanında asıl, topluma intibak ettiği, yani sosyalleştiği ölçüde eğitilmiş demektir. Gökalp eğitimin amacını, ferdin sosyalleştirilmesi olarak ifade etmektedir. Sosyalleşme süreciyle fertlere aktarılması gereken başlıca nitelikler hür, fedakâr, milli ve üretici fert özellikleridir (Celkan, 1990:142).

Ziya Gökalp'in eğitim düşüncesinde milli unsurlar ön planda olmalıdır, öğretim ise evrensel düzeyde geline medeniyet seviyesinin bir ürünüdür. Bir toplumun eğitim kurumlarında yürütülen öğretim faaliyetleri farklı medeniyetlerin bilgisine yer verebilir. Öğretimi geliştirmek için yeni metotlardan ve teknolojiden faydalanılabilir. Bu modern metot ve teknoloji ülkemizde mevcut değilse başka ülkelerden ithal edilebilir. Bugün

modern teknolojiyi temsil eden medeniyet *Avrupa medeniyetidir*. Esasen teknolojik gelişmeyi yakalamak için Avrupa medeniyetine girmek zorunlu hale gelmiştir. Görüldüğü üzere; Gökalp'in düşüncesinde *öğretim* medeniyeti, *eğitim* ise kültürü temsil etmektedir. Gökalp'in işlediği ana tema önceden beri mevcut olan *medrese* zihniyetiyle Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan *mektep* zihniyeti ve yabancı okulların oluşturduğu *kozmpolit* bir eğitim anlayışı karşısında, milli eğitimin esaslarının tespitidir. Gökalp'i Türkiye'de eğitim hayatıyla ilgili reform düşüncelerine sevk eden belli başlı sebeplerden birisi de medeniyet düalizminin ortaya koyduğu kozmpolit anlayış olmuştur. Hem Avrupa medeniyetine geçiş, hem de *resmi* ve *halk* medeniyeti şeklindeki iki türlü medeniyetin mevcudiyeti, eğitim sisteminin halk medeniyeti demek olan *kültür* üzerine kurulmasını gerektirmiştir (Celkan, 1990:143). Nitekim bu tartışmaların tüm hararetiyle sürdüğü bir dönemde Gökalp, eğitim işlerinde Tevhid-i Tedrisata giden süreçte, dinsel ve laik uygulamalardan doğan iki başlılığı ortadan kaldırmak amacıyla medreselerin² İstanbul Darülfünun'u ile birleştirilmesini teklif etmiştir. Gökalp'in bu önerisi ile medreseler kapatılarak Darülfünun'a aktarılmıştır (Heyd, 2002:88).

Ziya Gökalp'e göre eksiksiz bir eğitim üç kısımdan oluşan bir program dahilinde yürüyebilir: 1. Türklük eğitimi (milli eğitim), 2. İslam eğitimi ve 3. Asri (Çağdaş) eğitim³

- 2) Ziya Gökalp'in eğitim anlayışında medreselerin önemli bir yeri vardır. Ona göre İslam medeniyetinin çöküşü, medreselerin ders programlarındaki anlayışın akli bilimler ile nakli bilimler arasındaki denge ve uyum sorununun çözümüne odaklanmadığından kaynaklanmıştır. Osmanlı'nın uğradığı felaketlerin asıl nedeni medrese öğretiminin bozulmasıdır. Gökalp medreselerin ıslahı konusunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Küçük yerleşim yerlerindeki medreseler birleştirilerek büyük bir medrese oluşturulmalıdır. Medrese hocalarının maaşları artırılmalıdır. Medreselerde dersler o dersin uzmanları tarafından okutulmalıdır. Medrese hocalarının derslere devamları sağlanmalı, gerekirse derse devam etmeyen müderrislerin maaşlarında kesintiye gidilmelidir. Medreselerde uygulanan eğitim-öğretim yöntemlerini eleştiren Gökalp, kısa metin ve şerhlerin terk edilerek asıl kaynaklar üzerinden derslerin işlenmesinin gerekliliğine işaret etmiştir. İslam dininin esaslarını bir ilerleme vasıtası olarak değerlendiren Gökalp, medreseler hakkında, temel İslami bilgilerinden "hakikat cevherini çıkarıp, yüksek bir medeniyet ortaya koymak için gereken içtihat müesseseleri" olarak söz eder. "Halk her hakikati ulemadan işitmek istediği ve aydınlık bir medeniyetin ancak medreselerden neşet edeceğine olan inancından ötürü medreseler ciddi bir araştırma merkezi haline getirilmelidir. Böylece halk medreselerden daha verimli dini ve sosyal terbiye alabilirler" (Kafadar, 1997:234).
- 3) 03.01.1920-24.01.1921 tarihleri arasında başkanlığını Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve I. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) yaptığı ve Maarif Vekili: Rıza Bey (Nur) (04.05.1920-13.12.1920) ve Hamdullah Suphi Bey'in (Tanrıöver) (14.12.1920-20.11.1921) görevde olduğu dönemleri kapsayan I. İcra Vekilleri Heyeti Programının eğitimle ilgili kısımları incelendiğinde yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim politikasının ana hatlarının; Gökalp'in Türk sosyo-kültür yapısının realitesinden hareketle kurduğu teorik çerçevenin ve Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak ülkülerinin birleşimini ortaya koyduğu eklettik (sentezci) sosyolojik yaklaşımıyla örtüştüğünü görmekteyiz:

Maarif işlerindeki gayemiz, çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasıyla dini ve milli bir hale koymak ve onları cidalı hayatta muvaffak kılacak istinatgahlarını kendi nefislerinde bulduracak kudretli teşebbüs ve itimadî nefis gibi seciyeler verecek müstahsal bir fikir ve şuur uyandıracak bir derece aliyeye isal eylemek, tedrisatı resmîyeyi bütün mekteplerimizi en ilmi en asri olan bu esasatla kavaidi sıhhiye dairesinde yeniden tanzim ve programlarını ıslah etmek, mizacı millette ve şeraiti coğrafiye ve iklimiyemize ananati tarihiye ve içtimaiyemize muvafık ilmi ders kitapları meydana getirmek halk kütlesinden lügatları toplayarak dilimiz'in kamusunu yapmak, bizde ruhu milliye ne-

(Gökalp, 1997:106). Bu çerçevede hazırlanacak olan öğretim programlarının ana gövdesini oluşturan konu alanları ise şunlar olmalıdır:

1. Türk Dili ve Türk Tarihi.
2. İslam Dini Esasları ve İslam Tarihi.
3. Matematik ve Tabiat vb. Pozitif Bilimler.
4. Yabancı Dil (Ülken, 1998:324).

Gökalp'e (1997:107) göre bütün toplumlarda "fertleri mukaddes gayeler için ölmeye sevk eden duygular, din ve milliyet hislerinden ibarettir". Dolayısıyla Gökalp; Türk eğitiminin sosyal ve kültürel temellerinin dini ve milli esaslara dayalı olarak oluşturulması üzerinde durmuştur. Gökalp'e göre "Biz çocuklarımıza Türk ve İslam terbiyeleri veremediğimiz gibi, asır terbiyesi (çağdaş eğitim) de veremedik. Çünkü asır terbiyesinin (çağdaş eğitim) gayesi en ileri milletlerin yapıp kullandıkları aletlerin Türkiye'de de yapılabilir ve kullanılabilir duruma getirilmesidir. Bu hedefe ulaşabilmek için gereken çabanın gösterilememesi neticesinde Türk toplumunun yaşadığı bunalımlar ve bunları takip eden felaketler, bizde *Türk milliyetçiliği* ve *İslam ümmetçiliği* adlarıyla iki canlı idealin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. "Bugün bu felaketlerin darbesiyle uyanan genç zekâlar, bozguna uğramamızın mesuliyetini terbiyedeki idealsizliğimize atfediyorlar" (Gökalp, 1997:107). Bu cümleden hareketle Gökalp; bu üç farklı zihniyet dünyasının temel varsayımlarına dayanan eğitim uygulamalarının, Türkiye'de gençlerin birbirine hasım zümreler olarak mevzilenmelerine değil aksine Türk toplumunda sosyal bütünleşmeyi sağlayacak şekilde birbirinin destekçisi ve tamamlayıcısı olmalarına öncü olacak bir bakış açısını kazandırması gerektiğini ifade etmektedir. Her birinin yetki alanları ve sorumlulukları ve bu alanların sınırları doğru biçimde tayin edilmezse, bu bilgi türlerinin zaman içinde çok rahatlıkla birbirlerine zıt ve düşmanca tavırlar takınan hasım zümreler yetiştiren birer ideolojik hareketin oluşturucusu haline dönüşebileceğini belirtmektedir. "Asır terbiyesi maddiyat sahasında kalamayarak maneviyat alanına tecavüz ettiği zaman İslam ve Türk terbiyelerinin hukukuna taarruz etmiş olur. Milli ve dini terbiyelerin hudutlarını tayin etmek ise daha güçtür. İslam geleneklerinden hangilerinin doğrudan doğruya İslamiyet'e, hangilerinin Arap, Fars yahut Türk'e ait töreler ve örfler olduğunu göstermek derin tetkiklere muhtaçtır" (Gökalp, 1997:108). Gökalp burada aklın ve örfün nassa üstünlüğünü vurgulayarak vahyin, nazil olduğu dönemlerdeki mevcut örflerle ve uygulamalarla yakından ilişkide olduğunu hatırlatmış ve Türk toplumunda İslam inancının dinamik özünü teşkil eden içtihadî yönüne sadık kalınarak bir modernizasyon ve reformasyon hareketinin başarıyla hayata geçirilebileceğinin altını çizmiştir (Gökalp, 1917:102-105; 1918a:113-114; 1918b:143-144; 1918c:502; 1916:33-39; 2004:57-67). Nitekim Gökalp'in dua, hutbe ve

malandracak asarı tarihiye, edebiyeye içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, asarı atikai milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek, garp ve şarkın müellefatı ilmiye ve fenniyesini dilimize tercüme ettirmek, hasılı bir milletin hızı hayat ve mevcudiyeti için en mühim amil olan maarif umuruna dikkat ve gayreti mahsusa ile çalışmaktır. Bugün ise ilk işimiz mekatibi mevcudeyi hüsnü idare etmektir (Ekinci, 2007:15).

Bu bağlamda Ziya Gökalp'in toplumsal meselelere yaklaşımındaki reformist bakış açısının ve bu minvalde ürettiği sosyolojik teorilerin Türk siyasetine yön veren inkılap kadrolarının en önemli esin kaynaklarından biri olduğu açıktır.

ayetlerin Türkçe okunması, dini musikinin icra edilmesi ve vaazları daha öğretici hale getirmek amacıyla cami merkezli dini hizmetlerin geliştirilmesi gibi hususlarda dini reformlar alanında inkılâp kadrolarınca benimsenen ve uygulanma imkânı bulan önerileri olmuştur.

Gökalp 1918 (1976b) yılında *Yeni Hayat* adlı şiir kitabında yayınladığı *Vatan* şiirinde tahayyül ettiği ve özlemine duyduğu ülkenin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı hakkındaki düşüncelerini lirik bir anlatımla ifade etmektedir:

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkure bir lisan âdet, din birdir.
Meb'üsânı temiz, orda Boşolar'ın sözü yok,
Hududunda evlatları seve seve can verir;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye,
San'atına yol gösteren ilimle fen Türk'ündür;
Hirfetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk'ündür,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Gökalp'in düşünce hayatına yön veren birinci döneminde İslam dininin esaslarının yeni kuşaklara aktarılması meselesi eğitim sisteminin en temel amaçlarından biri olarak ele alınmakta iken zamanla bu anlayışın Gökalp'te İslam'ın, toplumsal dayanışmayı ve sosyal bütünleşmeyi sağlayan işlevi üzerine vurgu yapan bir yaklaşıma bıraktığını görmekteyiz.

Gökalp'e göre eğitim sistemimiz; bireylerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmeye dönük ve öğrendikleri ile bir sentez oluşturabilecek şartları hayata geçirememiştir. Oysa bunu iyi bir felsefe ve sosyal bilim eğitimi sağlayabilir. Sosyoloji de Türk toplumunun yapısını öğrenmek, bu yapıyı en uygun şekilde geliştirmek için gerekli bir bilimdir (Akyüz, 2009:309).

2. Ziya Gökalp'in Din Anlayışı

Ziya Gökalp, dini, “bir ümmette mukaddes tanınan bütün itikatların mecmuu (toplama)” şeklinde tarif etmiştir. İslam dini de “mukaddes mahiyeti hazi olan bütün ahkâmı, nizamı altında toplamaktadır (Gökalp, 1916:1). Gökalp'in sosyolojik açıklamalarında din teması, hem bir inanç sistemi ve bir sosyal sistem, hem de bir ahlak ve eğitim kurumu olarak işlevselliğini daima muhafaza etmiştir.

Gökalp'in düşünce yapısındaki değişim sürecini incelediğimizde, O'nun fikir hayatını iki dönem içerisinde incelemenin, kendisinin din hakkındaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesini kolaylaştıracağı kanaatindeyiz. Bu dönemlerin ilki, fikir hayatının Diyarbakır'da geçen dönemi; ikincisi ise, 1909'da Diyarbakır delegesi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresine katılımıyla başlayan dönemdir.⁴ Bu dönemleri birbirlerinden ayıran temel noktalar; Gökalp'in etkilendiği fikri kaynaklardaki, entelektüel endişelerindeki ve toplumsal bunalımlara sunduğu çözüm yollarındaki farklılıklardır. Her dönem, bir öncekinden fikrî ve kültürel bir miras devralmış ve bir sonrakine devretmiştir. Gökalp'in böylesine düşünsel bir dinamizm içerisinde olması, onun tüm yeniliklere açık ve arayış içinde olan bir düşünür olduğunu göstermektedir (Keskin, 2003:103). Ancak, konumuz açısından bizi esas olarak ilgilendiren husus, söz konusu iki dönem içerisinde Gökalp'in dine olan yaklaşımındaki değişimlerin anlaşılması ve açıklanmasıdır.

Fikir hayatının birinci dönemi olarak niteleyebileceğimiz evrede Gökalp, Osmanlıcılık akımının tesiri altında ve dolayısıyla Namık Kemal'in etkisindedir. Bu dönemde Gökalp, temel İslam bilimlerine ve özellikle kelim ve tasavvuf ile ilgili ana kaynaklar üzerine yoğunlaşmıştır. *Volkan* ve *Diyarbakir* gazetelerinde yayınlanan ilk yazılarında Gökalp'in dini hassasiyetlerinin üst düzeyde olduğu dikkati çekmektedir. *İçtimâ-i Siyâsî İ'tizâl-i Siyâsî* başlıklı yazısında Gökalp, *İcma, cemaat, cuma, ehli sünnet vel'cemaat* gibi kavramlardan yola çıkarak, İslam'ın sosyal hayata dair pek çok hüküm ihtiva eden bir din (içtimai şeriat) olduğunu ispata çalışmıştır. O'na göre "İslam, Araplar'ı çadırdan, Türkler'i ise, bozkırdan kurtarıp medeni hale getirmiştir". Aynı yazıda, içtihat meselesine de değinmekte ve içtihat kapısının kıyamete kadar açık kalacağını ifade etmektedir (Gökalp, 1976a:113-115). Aynı dönemde *Peyman* gazetesinde yayınlanan makalelerinde Gökalp, *din, tasavvuf, medrese* gibi konulara değinmiştir. Ona göre; "Batıda bütün kemalin kaynağı fendir. Oysa, Şarkta da her feyzin membaı dindir... İslâm dini, İslâm devletlerinden önce gelmektedir. Başka memleketlerde dinin menbaı devlet olduğu halde, Ceziret'ül Arab'da devletin masdarı dindir." Ayrıca, İslam'ın *bir cevher-i hakikat* olduğunu; gelişmiş bir medeniyet yaratabilmek için İslam dininin yeterli olduğunu; bunun da içtihad merkezleri konumundaki medreseler aracılığıyla gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Ülkenin geri kalmışlığının sebebinin medreselerdeki eğitimin duraksamasından kaynaklandığına inanmaktadır. *Dini cehaletin* olduğu yerde *istibdatın* olacağını ve *İslam medeniyetinin* olduğu yerde ise *hürriyetin* var olacağını savunmaktadır (Gökalp, 1976a:79-82).

Gökalp, yine aynı dönemdeki yazılarında, *Tekkeler* konusuna da değinmektedir. Tekkelerin başlangıcını İslâmiyet'in başlangıcına kadar götürerek *Ashab-ı Suffa*'ya dayandırmaktadır. Sosyal ve kültürel açılardan toplumda pek çok yararlılıklar gösteren bu kurumlardan çoğu, daha sonra eski işlevlerini tamamen yitirmiş ve hatta, vahye dayanmayan inanç biçimlerine meşruiyet kazandırmak suretiyle bazı sapık akımlara kaynaklık eder duruma gelmişlerdir. Bunun için Tekkelerin, asrın ihtiyaçları doğrultusunda islah edilmesi Gökalp'e göre elzem bir hal almıştır (Gökalp, 1976a:83-87).

4) Korkmaz (1994:261) Gökalp'in siyasi hayatını iki devreye ayırır. Birincisi esasını "eylemcilik" in teşkil ettiği gençlik devresidir ki bu dönemin Merkez-i Umumi'ye seçildikten sonra bittiği söylenebilir. İkincisi, 1910'dan ölümüne kadar geçen on dört senelik "mürşit"lik devresi.

Bu dönemde Gökalp'in üzerinde fikir ileri sürdüğü bir diğer husus da, din ile bilim arasındaki ilişkidir. Bilimi, “insan neslinin mümtaz bir hâssesi” olarak tanımlayan Gökalp'e göre, “ilim ne kadar gelişirse gelişsin, zamanla insan vicdanında tatmin meydana getiremeyecektir. İlimin bu eksikliğini giderecek tek bir mukaddes kuvvet vardır ki, o da dindir. İlimin nuru, iman gücüyle birleşirse büyük bir kuvvet-i pür nimet doğar. Bu iki kuvvet, insanlığın muazzaz kurtuluş rehberleridirler.” O'na göre, din *tevekkül*; bilim ise; *tedbirdir* ve asla çatışmazlar (Gökalp, 1976a:98-102).

Bu dönemde Gökalp, toplumsal geri kalmışlığı, dinin doğru anlaşılıp yaşanılmamasına bağlayan ve kurtuluş çaresi olarak dinin özüne döndürülmesi gereğine vurgu yapan *İslamcıların* görüşlerine yakın bir duruş sergilemektedir. Gökalp bu fikirleriyle, geleneksel din anlayışından ayrılan, dinde yeniliği savunan *ıslahatçı* bir düşünür görünümündedir. Tam anlamıyla bir Osmanlıcıdır. Bu dönemde laiklik düşüncesi Gökalp'in din ile devlet ilişkilerine olan yaklaşımında henüz merkezi noktayı teşkil etmemekteydi. Ancak Gökalp'in fikirlerinin odağında yer alan din düşüncesinin, ileriki yıllarda farklılaştığını ve din anlayışındaki dönüşümün daha modernist bir çizgiye kayarak reform hareketlerinin merkezine oturduğunu görmekteyiz (Keskin, 2003:105).

Fikir hayatının ikinci döneminde Gökalp'in amacı, sosyal problemlere çözüm bulmaktır. Bu çözüm ancak, milli kültür ve kimliğimizi zedelemeyen Batının bilim ve teknolojisini alarak, onların refah ve gelişmişlik seviyelerini yakalamakla mümkün olacaktır. Nitekim O'na göre, temelde, İslâm dini ile modern bilim, medeniyet ve ne de modern dönemin toplum tipi olan “*millet*” arasında bir tezat ya da uyumsuzluk asla mevcut değildir. Çünkü İslâm dini, gerçeklik (şeniyet) hükümlerinde “*aklı*”, değer (kıymet) hükümlerinde ise, “*örfü*” esas almıştır. Bu nedenle İslam, bütün zamanlara ve bütün milletlerin kültürüne uygun bir dindir. Zaten Batı dünyası Protestanlık kanalıyla İslamiyet'in akıl ve örf ile ilgili temel esaslarını kendi bünyesine adapte ettikten sonradır ki, bilimle arasındaki çatışmayı çözebilmiş ve bu yolda modern, çağdaş bir milli kültür ve medeniyete ulaşma yolunu açmıştır. Bunun için Osmanlı toplumunda sosyal hayatın önemli belirleyicilerinden biri olan İslam'ın ve daha kapsamlı şekliyle *din anlayışının* yeniden yorumlanması ve tanımlanması gerekmektedir. Bu nedenle yapılacak iş, toplumun çağdaşlaşmasına ve modernleşmesine engel olan ve hem çağdaş milli örf ve hem de modern bilimle ters düşen, dinin özünde olmayan anakronik ve paradoksal geleneklerin tasfiye edilerek, modern insanın yaşadığı sosyo-kültürel koşullara uygun bir biçimde dinin milli kültüre uyarlanması gereği üzerinde durmuştur. Bunun için Gökalp, dinî değerlerin araştırılarak, dinin doğru bir biçimde yorumlanması gerektiğini vurgulamıştır (Günay, 1989:231).

Gökalp, dinde reform gereğini vurgularken, dini, toplumsal bir olgu olarak ele almakta ve ona milli bir içerik atfetmeye çalışmaktadır. O'na göre, insanlığın yaşadığı *sanayileşme*, *modernleşme*, *kentleşme*, *iş bölümü* ve *sekülerizasyon* deneyimleri sonucu din, kendi öz alanı olan kişisel *vicdan* alanına çekilmiştir. Bu çekilme, dinin toplumsal öneminin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Tersine din, iş bölümü ve uzmanlaşma sonucu bölünen toplumun sosyal bütünleşmesinde en temel faktörlerden biri olarak önemini daima korumaktadır. Dinin, bu toplumsal bütünleştirme işlevini daha etkili olarak yerine getirebilmesi için sosyal yapıya uyum sağlaması gerekir. Dinin sosyal yapıya uyumunun

ilk şartı, devlet, hukuk, siyaset, sanat ve tüm sosyal faaliyet alanlarını, dinin tekelden kurtararak, toplumun laik bir temel üzerine oturtulmasıdır. Gökalp'e göre dinin alanı, *inanç ve ibadet* alanıdır. Bu nedenle din, burada uzmanlaşmalıdır. Ötekiler sosyal faaliyet alanıdır ve dinden farklıdır. Esasen bu ayırım, İslam'da öz itibarıyla mevcuttur. Bunun içindir ki, İslam'da sadece inanç ve ibadet alanı ile ilgili şartlar mevcuttur. Gökalp'e göre *Diyanî* hükümlerle *kazai* hükümler birbirlerinden ayrı alanlar oluşturmalarına rağmen, bunlar, daha sonra fakihler tarafından birleştirilmiş ve dinin geleneği haline getirilmiştir (Günay, 1989:232-233). Görüldüğü gibi Gökalp bu yaklaşımı ile dini işleri vicdan alanına mahsus *Diyanî işler* ve teşri (yasama) alanına giren *Kazai işler* olarak ayırır. Bunlardan birincisinden Şeyhülislamlık veya Diyanet Nezareti, ikincisinden ise Adliye Nezareti sorumlu olacaktır. Yani Diyanet işleri müftülere, Kazai işler ise hukukçulara bırakılacaktır (Aydın, 2002:90).

Fikri hayatının ikinci dönemi olarak adlandırdığımız bu dönemde Gökalp, Weber'in öne sürdüğü *Protestanlık ve Kapitalizm* arasındaki ilişki örneğinde olduğu gibi, dinî canlılığın toplumsal ilerlemeyi destekleyeceği fikrindedir. Bu sebeple, batılılaşma ile İslam ve (ya) bilimle din zıt iki alan değil, birbirini tamamlayan iki unsurdur. Bu dönemde Gökalp, *pozitivist-laik* bir portre çizmektedir ve milliyetçiliği, toplumsal birliği, akılcılığı, laikliği onaylayan bir İslam anlayışına sahiptir. Dinsel reform ve dinin aslına döndürülmesi fikriyle, çağdaşları arasında İslamcı modernistlerin tezlerine yaklaşmıştır. Ancak, onlardan farklı olarak, din ile devleti ve hatta öteki sosyo-kültürel kurumları birbirinden ayırmakta ve laikliği modern toplumun esası olarak kabul edip, bunun aslında İslam'ın özünde mevcut olan bir anlayış olduğunu ifade etmektedir (Günay, 1989:233).

Ziya Gökalp, dinin, daha çok toplumsal alandaki işlevlerine odaklanmıştır. Dini, değişen hayat karşısında dinamik bir tarzda ele almayı, dini meselelere dogmatik yaklaşılmasını ve bunu da toplumsal vicdanda içkin olan *örf* ile temellendirmeyi teklif etmiştir. İleri sürmüş olduğu *İçtimai Usul-i Fıkıh*'da (sosyal fıkıh anlayışı) dini kuralların ölçüsü *Nass* ve örf'e dayanmaktadır. *Nass* dinlerdeki değişmez ilkelere, örf ise toplumların ve dönemlerin değişmesiyle değişebilen alanlara işaret eden kavramlardır. Gökalp'e göre İçtimai Usul-i Fıkıhın tesisi görevi bu zamanın fakih ve içtimaiyatçılarına (sosyologlarına) kalmıştır. Bu iki sınıfın bilimsel işbirliği olmaksızın bu yeni sosyal teoloji yaklaşımı kurulamaz. Gökalp'in dini konulara teolojik olmaktan çok, sosyolojik açıdan yaklaşmasının altında yatan saik, onun modern bir İslam Türklüğü yaratma arzusundan ileri gelmektedir (Aydın, 2002:81,113).

3. Ziya Gökalp'in Din Eğitimi Hakkındaki Görüş ve Önerileri

İslam toplumlarında dini etkilerin en çok görüldüğü kurumlardan birisi de hiç şüphesiz ki eğitimidir. Eğitimin amacı çocuğu iyi bir Müslüman olarak yetiştirmektir. Böylelikle dinin doktriner yapısı genç nesiller üzerinde daha etkili olacaktır. Diğer taraftan eğitimin doktriner niteliği otorite yapısını pekiştirici bir işleve sahip olduğu için İslam'ın otoriteye dayanan yönünü kuvvetlendirecektir ve böylelikle sosyo-kültürel yapıda bu iki kurum birbirlerini karşılıklı olarak besleyeceklerdir (Mardin, 1995:87).

Ziya Gökalp din hakkındaki düşüncelerini genellikle İslam dini özelinde geliştirmiştir. Bu bağlamda Gökalp'in din eğitimi üzerine yapmış olduğu tespitler, değerlendirmeler

ve yorumlar da yine İslam dininin inanç esaslarının nasıl öğretilmesi gerektiği üzerine olmuştur. Gökalp'e (1997:105) göre İslami eğitim denince akla iki fikir gelmektedir. Birincisi, İslami eğitim geleneğinin uyguladığı yöntemler, ikincisi ise çocukların temel İslami esaslara ve hükümlere göre eğitilmesidir. Bu noktada din dersleri öğretmenlerinin nasıl yetiştirilmesi ve hangi yeterliklere sahip olmaları gerektiği hususu da Gökalp'in gündeminde olan temel konular arasında bulunmakta idi. Bu konuda Gökalp, din dersi öğretmeni yetiştirme usullerimizin kendini yenileyemediğini ve bunun neticesinde gençlerin çelişkili ve şüpheli itikatlara saplandıklarını ifade etmektedir:

“Yetiştirilmesine itina edilmeyen uzuvlardan biri de ulum-ı diniye muallimleridir. Bu muallimlerin ulum-ı riyaziye ve müsbeteden biraz nasip almış olan talebeleri karşısındaki vaziyetleri gayet acıklıdır. Bunlar ekseriya talebelerin suallerine makul ve mantıki bir cevap itasında aciz kalarak sus, kâfir oldun demekten başka bir şey yapmamakla talebe nazarında, dinin kadrini küçültmektedirler.

Genç yaşında bulunanlar, cevaptan aciz kalanın bizzat dini İslam mı, yoksa muallimin kendisi mi olduğunu idrak edemez. Bu suretle din mualliminin cehaleti talebenin tezelzüli itikadına sebebiyet verir. Binaenaleyh mekteplerde itikadın tezelzül etmesi, akaidi islamiye ile ulum-ı müsbetenin kabili telif bulunmamasından değil ulum-ı diniye muallimlerinin iki cihete de vakıf olmamasındandır. İslamiyet gibi mabaadetabiyatta akla ve içtimaiyatta örfe istinad eden bir din ulum-ı müsbede ile hiçbir zaman tezruz etmez (Ergin, 1942:1121).

Gökalp'e göre din dersleri öğretmeni yetiştirme sürecinde yaşanan en temel problem, pozitif bilimlerin temel ilkelerine uzak duran anlayışın sebep olduğu zihinsel tikanıklıktır. Zira dinin kendisi akla dayanır ve bilimsel kanıtlarla çelişmez. Din dersi öğretmenlerinin dini bilimlerle pozitif bilimler ayrımının felsefi temellerine vakıf olabilecek nitelikte yetiştirilememesi, öğrencilerin ufuklarının daralmasına, bakış açılarının sığlaşmasına neden olmaktadır. Gökalp'e (1997:106) göre din dersleri canlı bir biçimde toplumsal realiteye paralel ve onu destekleyen bir anlayışta okutulmuyordu. Din öğretmenleri bilimsel gerçeklere, sonradan uydurulmuş, ortaya atılmış lakırdılarla gözüyle bakıyor ve bu yaklaşımlardan dolayı öğrencinin güvenini kaybediyorlardı. Ayrıca din öğretiminde bilimsel ilke ve yöntemlerin uygulanmasına geçiş süreci hızlanmalıydı. Gökalp, İslamcılarının üzerinde durdukları; toplumda ortaya çıkan sosyal ve ahlaki bunalımı medreselerin gerilemesine paralel olarak toplumun din anlayışındaki çarpıklığa ve eğitim kurumlarında verilen din eğitiminin niteliğinin düşmesine bağlayan görüşlerine katılmakla birlikte, bu problemin çözümünde başvurulacak çareler bakımından onlardan ayrılmaktadır: Gökalp, bu durumun sonucunda ortaya çıkan gençlik bunalımını Yeni Mecmua'da Türkçülük hareketinin mahiyetini açıklamak amacıyla yayınladığı bir yazıda (24 Ocak 1918) şöyle ele almaktadır:

“Gençlik arasında din buhranının doğmasına sebep, bir taraftan okullarda din terbiyesi verenlerin hakiki İslamiyet'i bilmemeleri, diğer yönden

de müspet ilimleri okutan öğretmenlerin bu ilimlerin aslını öğrenmiş olmaları, yani filozof bulunmamalıdır. Gençlik bu iki tesir altında düşünmeğe başlayınca, zaruri olarak bir taraftan din ile akıl arasında diğer yönden din ile örf arasında uyumsuzluk olduğuna kani olur...

İşte hakiki İslamiyet’i bilmeyen bazı öğretmenlerin akla yahut örfе zıt gelenekleri dine ait göstermeleri, gençlerin zihnini şaşırta en büyük amil olmuştur” (Gökalp, 1997:278-280).

Gökalp, İslam’ın gerçekte akıl ile örfе uymayan hüküm ve içtihatları bünyesinde barındırmayan bir din olduğu için bilim ve din çatışmasının İslamiyet’te başlangıçtan beri bulunmadığı hususuna özellikle dikkati çekmiştir. Gençlik arasında din buhranının ortaya çıkmasını önlemek için okullarda bir taraftan din dersi öğretmenlerinin bilimsel gerçekleri İslam dininin akla önem veren bakış açısıyla değerlendirebilecek şekilde yetiştirilmeleri, öte yandan pozitif bilimleri okutan öğretmenlerin de kendi konularının öğretimini gerçekleştirirken, bilim-din çatışmasına yol açmayacak bir yaklaşımı benimsemeleri gerekmektedir. Ayrıca din eğitiminde bilimsel yöntemler uygulanmalı ve böylece din öğretimi monotonluktan kurtarılmalı, canlı bir şekilde gerçekleştirilmelidir (Gökalp, 1997:278, 2004:71). Gökalp, çocukların ağzından yazdığı “ilahi” isimli şiirinde şöyle seslenmektedir:

Yüce Tanrı! Biz ki yavru Türkleriz
Sana geldik vatan için duaya!
Yurdumuzun necatını dileriz,
Elimizi açtık işte semaya!

Yüce Tanrı! Bize doğru irfan ver,
Medeniyet eksik tamam edelim;
Bir nurlu din, bir ateşli iman ver,
Yoldan çıkan halkı İslam edelim!

Yoldaşımız iz’an olsun Amin!
Rehberimiz Kur’an olsun Amin!

Ruhun terbiyesinde tasavvufi hayatı da gerekli gören Gökalp, mutasavvıfı “evliyalık derecesine çıkabilen salık” olarak tarif etmektedir. İnsanda yüksek temayüller uyandıran bilhassa uhrevi itikatlar Gökalp’in “*kuvvet fikirleri*”dir. Gökalp bu kuvvet fikirlerle insan faaliyetlerine ve toplum hayatına yeni bir dinamizm getirmek çabasında idi. Bunun için Anadolu Türk halk sufizm geleneğinde yer alan tasavvufi ve mistik yaklaşımlara, fert ve toplumun ruhi ve ahlaki gelişimine katkıları açısından işaret etmektedir. Çünkü din, beşer üstü kaynağı ve mahiyeti ile insana çocukluğundan itibaren inanç, ümit, sevgi, şefkat, merhamet, fedakârlık, metanet, sabır ve kardeşlik gibi değerleri aşılacaktır. İnsanın çocukluk devresinden itibaren benlik ve karakterinin şekillenmesinde dini ve ahlaki değerlerin rolü ön plandadır. Gökalp şöyle der: “bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dini bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din

terbiyesi almayanlar, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar” (Gökalp, 1981:24).

Gökalp; gençlerin dini ve ahlaki açıdan nitelikli bir eğitimden geçmelerini ve onların manevi farkındalık, sosyal bütünleşme, kültürel duyarlılık ve iyi ahlak konularında kendilerini gerçekleştirebilecek bireyler olarak gelişmelerini sağlayacak bir din anlayışıyla yetiştirilmeleri gerektiği üzerinde durmaktadır. Gençlerin tanrıya güven (tevekkül) duygularını geliştirebilecekleri ve böylece hayatları boyunca onların huzurlu, mutlu, sağlıklı, üretken ve yaşam doyumu yüksek bireyler olarak topluma kazandırılmaları gereğine işaret etmiştir. 1922 yılında yayınlanan bir makalesinde Gökalp, hayatları boyunca sağlam karaktere sahip olan insanların, umumiyetle çocukluklarında dini terbiye alanlar olduğuna dikkatleri çekmiştir (Heyd, 2002:80-81). Ona göre din mahiyeti icabı *Fevkal-Ahlak* (ahlak üstü), *Fevkal-Bediiyat* (estetik üstü), *Fevkal-Mantık* (mantık üstü) bir tabiata sahiptir. Din, genel ahlaktan daha üstündür. Çünkü ahlak insanı fazilete kadar yükseltebildiği halde din, onu *evliyalık* denilen kutsi makama kadar yükseltebilir. Gökalp, dinin, bediiyatın (Estetiğin) da üstünde olduğunu söylerken bunun kaynağına kadar inmektedir. Gökalp'e göre çocukluk yıllarında; ramazan ayları, bayram günleri, mevlit ve kandil geceleri, camii cemaatiyle kılınan namazlar ve müşterek yapılan çeşitli ibadetler esnasında yaşanan dini tecrübeler, ruhumuzda derin izler bırakmaktadır. İşte bu yaşantılar sonraki dönemlerde kutsal ile olan ilişkimizin mahiyetini ve estetik, ahlaki yargılarımızın kaynağını teşkil etmektedir. Dolayısıyla Gökalp'e göre ahlaki, ilmi ve estetik değerlerin kökü dini hayatta mevcuttur (Bolay, 1989:134).

Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin gerçekleştirmesi gerekli eğitim reformuna ilişkin olarak Gökalp'in üzerinde durduğu en önemli husus; milli devlet anlayışına dayalı modern bir toplum oluşturma yolunda halkın, medresenin ve mektebin temsil ettikleri birbirine zıt eğitim anlayışlarını ve öğretim yöntemlerini bileştirmektir (tevhid-i tedrisat). Bu itibarla Gökalp'e göre maarif davasının başarısı; halkın, medreselilerin ve mekteplilerin temsil ettikleri zihniyet dünyalarının tek bir ülkü halinde bütünleştirilmesine bağlıdır. Çünkü Türk terbiyesi, İslam terbiyesi ve asır terbiyesi birbirinin yardımcısı ve tamamlayıcısı olmakla mükelleftirler. Şu halde bu üç ideal, eğitim hayatında uyumlu bir şekilde takip edilerek eğitim sisteminde köklü reformlar gerçekleştirilmelidir (Gökalp, 1977:58-59; 2004:69-73; 1972:105-113).

Gökalp, 1913 yılında ilk olarak Türk Yurdu mecmuasında yayınladığı ve daha sonra da *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (2004:57-67) isimli eserine aldığı *Türklüğün Başına Gelenler* başlıklı makalesinde, Türkleşmek ve İslamlaşmak ülküleri arasında bir çatışmanın bulunmadığı tezini ileri sürer. Bunlarla çağdaşlaşma ihtiyacı arasında da bir çatışma yoktur. Ancak Gökalp'e göre her birinin etki alanlarının sınırlarını belirleyerek bu üç gayenin üçünü de kabul etmeliyiz. Daha doğrusu bu yaklaşımların toplumsal realiteye üç ayrı noktadan ışık tutan farklı anlayışlar olduğunu kavrayarak çağdaş bir Türk-İslam kültürü yaratılmalıdır. Gökalp'in İslamlaşmak ülküsüne göre eğitim ve kültür politikamızın başlıca hedefi “dil” sorununu çözüme kavuşturmaktır. Bu bağlamda Gökalp, dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terim yönünden İslamlaştırmak, dilbilgisi ve imla yönünden ise Türkleştirmek gerektiğini ifade etmektedir.

Ziya Gökalp; bir yandan İslamın kamusal alandaki etkinliğini ve görünürlüğünü muhafaza etmek amacıyla dönük olan İslamcılara, Kur'an ve hadisleri kaynak göstererek, İslamiyet'in baskıcı, tutucu, durağan bir din olmadığını; aksine karşılıklı rıza ve mutabakata dayanan hükümler içeren, değişime açık, dinamik ve adil bir din olduğunu ve vahye dayanmayan inanç biçimlerinin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini anlatmaya çalışırken, öte yandan da dindarlığı bağnazlık, gericilik olarak niteleyen ve pozitivist, materyalist dünya görüşlerini ise ilerilik addeden, kendilerinden farklı düşünenleri yobazlıkla itham ederek küçümseyen Batıcılara karşı da sentezci yaklaşımını savunmuştur.

Ziya Gökalp'in ahlak ve karakter eğitimiyle ilgili görüşlerinin temelinde *ruhun terbiyesi* meselesi yatmaktadır. Malta'da sürgünde iken kızlarına yazdığı mektuplarından birisinde Gökalp "insan ayağını yere basmadan duramaz, ruhunu da Allah'a dayandırmadan yaşayamaz. Beden gibi ruh da bir istinatgâha muhtaçtır. Dua ve tevekkülden ayrılmayan ruha gam, kuruntu, vesvese, kasvet giremez; çünkü şeytan giremez" ifadelerine yer veren Gökalp; ruhun *maddi kirlerden* arındırılarak kişinin sağlıklı ruhsal gelişimine öncülük edecek bir din ve ahlak öğretimi anlayışının kazandırılabilceği eğitim ortamlarının oluşturulmasının, eğitim sistemlerinin en önemli hedefi olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunun için ruhun asli kaynağından yani *yaratandan* uzak kalmamasını çünkü gerçek güzelliğin ruhta bulunduğunu, insanın ruhu ile insan olma hasletlerinin tamamına sahip olduğunu vurgulamaktadır. (Bolay, 1989:136).

Sonuç ve Değerlendirme

Kültürel, etnik ve dini açılardan heterojen yapıdaki Osmanlı toplumunun çözüldüğü ve Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeki Müslüman ve gayri Müslim halklar arasında milliyetçi ideallerin yükselişine bağlı olarak otoritesinin meşruiyetini kaybettiği bir ortamda yetişmiş olan Ziya Gökalp, yaşamı boyunca "bu ülke nasıl kurtarılabilir?" sorusuna cevap aramış ve bu uğurda pek çok eser vermiş bir düşünürümüzdür. Gökalp'in bu soruya verdiği cevaplar ve önerdiği kurtuluş çareleri aynı zamanda onun sosyolojik tezlerinin ve yaklaşımlarının temelini oluşturmaktadır. Muhafazatçı hareketlerle olan sıkı ilişkisi, düşünceleri ve yazılarından dolayı takibata uğraması, hapsedilmesi ve sürgün edilmesi ile hayatının çeşitli dönemlerinde farklı düşünce ekolleri ve zihniyet yapılarının etkisinde kalması Gökalp'in hem düşünce hem de aksiyon adamı olarak özgün bir entelektüel portre çizdiğini göstermektedir. Nitekim İkinci Meşrutiyet öncesinde *Osmanlıcı* olan Gökalp, Meşrutiyetten sonra Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte hareket etmektedir ve bu aşamada toplumun kurtuluşunu *Türkçülük*'te (milliyetçilik) görmektedir. Osmanlı'nın dağılıştından sonra ise tüm ilgisini ve mesaisini yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş aşamasında Misak-ı Milli sınırları içinde milli kimliğin inşasına yoğunlaştırmıştır (Davison, 2002:144; Özakpınar, 1998: 80).

Ziya Gökalp'in sosyal ve siyasi fikirleri esas itibarıyla kendisinin de aralarında yer aldığı ilk kuşak Kemalistler'in tek parti yönetimini inşaya hazırladıkları yıllarda (1920-1923) gelişip tamamlanmıştır. Diğer resmi görevlerinin yanı sıra bir Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olarak Gökalp, anayasadan aileye, eğitimden ekonomiye kadar pek çok konuda eserler vermiş ve danışmanlık yapmıştır. Gökalp yapıtları yoluyla ve dolaylı olarak da iki Dünya savaşı arasında Kemalist parti ve bürokraside yüksek öğretim kurumlarında

ve basında önemli mevkilere gelmiş olan öğrenci ve izleyicileri aracılığıyla hem bu dönemde hem de savaş sonrası Türkiye'sinin siyasal ve entelektüel yaşamında çok büyük izler bırakmıştır (Parla, 1999:28).

Milli devlet teşekküllerinde kültürel kimliğin ifadesi ve taşıyıcısı olarak işlev gören *dil, din ve folklor* gibi kültürel meseleler üzerine bilimsel eserler vermiş olan Ziya Gökalp'in sosyolojik düşüncesinin en özgün yanı, aynı zamanda bir eserinin de adı olan ve kendisinin *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* şeklinde ifade ettiği eklektik sosyolojik yaklaşımıdır. Gökalp bu özgün sosyolojik formülasyonu, üç farklı ideolojik yönelmenin (Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık) her birinin kendi sınırları dahilinde kalarak ve birbirlerinin etki alanına ve dolayısıyla özgünlüğüne müdahale etmeden, diğer düşünce sistemleriyle uyum halinde ve birbirlerine karşılıklı destek vererek Türkiye'de dil, din, eğitim ve hukuk gibi konulara ilişkin hususlarda fikir alışverişinde bulunarak sosyal bütünleşmenin nasıl tesis edilebileceğini göstermek istemiştir. Türk medeniyeti gibi derin tarihsel ve kültürel köklere sahip olan bir milletin varisleri olduğunun bilincinde ve sosyo-kültürel, ekonomik, askeri ve politik etkilerinin sınırları hayli geniş bir milletin mensubu olarak böylesine kapsayıcılığı ve kuşatıcılığı olan bir felsefi, bilimsel ve tarihsel birikimin üstüne inşa ettiği düşünce sistemiyle Gökalp, fikirleri geniş kitleleri etkilemiş bir ulus devlet düşünürü olarak günümüzde de birçok politik ve entelektüel tartışmanın odağında yer almaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya (2009). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: PegemA Yayınları.
- Aydın, Muhammet (2002). *Ziya Gökalp'te Teolojik Yenilenme ve Sosyal Teoloji*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bolay, Süleyman Hayri (1989). “Ziya Gökalp'in Sisteminde Dinin Yeri ve Önemi”. *Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
- Celkan, Hikmet Yıldırım (1990). *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Çelik, Celaleddin (2006). “Gökalp'in Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı:21. S. 43-63.
- Davison, Andrew (2002). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ekinci, Yusuf (2007). *Siyasi Parti ve Hükümet Programlarında Eğitim (1920-2007)*. Ankara: M&B Yayın Dağıtım.
- Ergin, Osman Nuri (1942). *Türkiye Maarif Tarihi*. 4. Cilt. İstanbul: Osmanbey Matbaası.
- Gökalp, Ziya (1915). “Dinin İçtimai Hizmetleri II” *İslam Mecmuası*. C.2, S.36. s. 772-776.
- Gökalp, Ziya (1916a). “İslamiyet ve Asri Medeniyet-I” *İslam Mecmuası*. C.3, S.51

- Gökalp, Ziya (1916b). “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye-II” Muallim Mecmuası. C.1, S.2. s.33-39.
- Gökalp, Ziya (1917). “Şahsiyetin Muhtelif Şekilleri” Yeni Mecmua. C.1, S.6. s. 102-105.
- Gökalp, Ziya (1918a). “Terbiye Meselesi Mekteplerde Mükâfat ve Mücazat” Yeni Mecmua. C.2, S.32. s. 113-114.
- Gökalp, Ziya. (1918b). “Mükâfat ve Mücazat Meselesine Dair Birkaç Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye-II” Yeni Mecmua. C.2, S.34. s. 143-144.
- Gökalp, Ziya (1918c). “Maarif ve Hars” Yeni Mecmua. C.2, S.52. s. 502.
- Gökalp, Ziya (1997). Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I, İstanbul: MEB Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1976a). Makaleler I. Haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1976b). Yeni Hayat Doğru Yol. Haz. Müjgan Cunbur, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1977). Malta Konferansları. Haz. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1981). Makaleler V. Haz: Rıza Kardeş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Ziya (2004). Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- Günay, Ünver (1989). “Ziya Gökalp ve Din Sosyolojisi”. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı:3. S. 223-237.
- Heyd, Uriel (2002). Türk Ulusçuluğunun Temelleri. Çev. Kadir Günay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafadar, Osman (1997). Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma. Ankara: Vadi Yayınları.
- Keskin, Mustafa. (2003). “Ziya Gökalp’in Din Anlayışı”. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı:8. S.101-113.
- Korkmaz, Alaaddin (1994). Ziya Gökalp. Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, Şerif (1995). Din ve ideoloji. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özakpınar, Yılmaz (1998). Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Parla, Taha (1999). Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (1988). Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri. İstanbul. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (1998). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Ülken Yayınları.